

# K možností jevové biologie<sup>1</sup>

Filip Jaroš

Filozofická fakulta Univerzity Hradec Králové

Filozofická fakulta Univerzity Palackého v Olomouci

filip.jaros@uhk.cz; filip.jaros@upol.cz

---

## Abstract:

### On the Possibilities of Phenomenal Biology

As a result of Zdeněk Neubauer's canonical interpretation, Adolf Portmann's biological work was primarily understood among Czech scholars as an alternative paradigm to Darwinism that included important phenomenological starting points. In my contribution, I will attempt to show that although Portmann, in the framework of his morphological research, rejects the neo-Darwinian tendency to universally attribute purpose to living structures (panadaptationism), he does not thereby step outside the framework of biology as an empirical science. In this context, I will demonstrate how Portmann's concept of interiority can contribute to capturing and understanding the subjectivity of other organisms: such a shift will lead to the view that biology, unlike physics or chemistry, is not a purely natural science. Within the current renaissance of interest in philosophical anthropology and its connection to phenomenology, Portmann's contribution to the study of living beings as meaningful phenomena is appreciated once again.

**Keywords:** philosophical anthropology, phenomenology, biosemiotics, Umwelt and interiority, Jakob von Uexküll, Adolf Portmann, Thomas Nagel

**DOI:** <https://doi.org/10.46854/fc.2026.1r.45>

---

Česká filozofická obec se s biologickými tématy setkává především v otázkách zvířecí mysli, relevance různých biologických teorií či etického vztahu ke zvířatům. Vědomosti o živém jsou většinou rámovány dominantní biologickou naukou posledních jeden a půl staletí, totiž darwinismem. Ten je některými badateli považován za jedinou relevantní podobu filosofie biologie jakožto disciplíny, která se profesně zformovala v 2. polovině 20. století.

---

1 Vznik této publikace byl podpořen v rámci projektu Grantové agentury České republiky (GA23-05374S, *Nové kontexty filozofické antropologie: Hledání antropologické diference mimo dichotomii příroda/kultura*), na Filozofické fakultě Univerzity Hradec Králové.

Za podrobné přečtení textu a cenné komentáře k němu vděčím Ivě Svačinové, Matěji Pudilovi, Jiřímu Kloudovi a Petru Práškoví, jakož i oběma anonymním recenzentům *Filosofického časopisu*.

Na kontinentě ovšem vzniklo několik originálních biologických a antropologických koncepcí, které spojily kritiku darwinismu s inspiracemi vzešlymi z fenomenologického myšlení či gestaltové teorie. Anglosaskému světu představila nejdůležitější autory těchto myšlenek (Portmann, Plessner, Buytendijk, Straus, Goldstein) americká filosofka Marjorie Greneová, která se postupně vypracovala v jednoho ze spoluzakladatelů profesionální filosofie biologie.<sup>2</sup>

Také v českém biologickém myšlení se udržuje několik proudů, které s neodarwinistickým mainstreamem polemizují. V tomto příspěvku se zaměřím na českou recepci a rozvinutí Portmannovy morfologické reformy skrze tzv. biosémiotický criticismus a poukazy na teoreticko-biologický problém aktérství.<sup>3</sup> Nepůjde mi o to, abych proti sobě postavil darwinismus a „portmannismus“ jako vzájemně bojující paradigmat.<sup>4</sup> Spíše bych rád ukázal, v jakých filosoficko-biologických otázkách nachází Portmannem inspirované myšlenky své uplatnění, v čem mohou dominující obraz živého doplnit a poopravit. Nejsem veden nějakým hlediskem čisté teorie vědy (např. popperovským kritériem falzifikovatelnosti), na srdci mi leží spíše starost o pluralitu náhledů na živé bytosti, podobně jako když se ochránci přírody starají o biodiverzitu.

Z české produkce posledních několika let se budu opírat o časopisecké filosofické texty vzniklé přímo v reakci na Portmannovo biologické a antropologické dílo,<sup>5</sup> dále o svou knihu *Portmannova filosofická biologie a antropologie*, Váchovy *Meze darwinismu* a také Horského a Markošovy *Pohyby semen a tvarů* (podtitul *Vyprávění v dějepisectví a evoluční biologii*). Mnoho podnětů mi přinesla též Figurova disertační práce *Ptačí podoby a podobnosti*.<sup>6</sup>

2 Do jisté míry se její výběr autorů kryje s klasiky oboru filosofické antropologie, přičemž nyní zažíváme renesanci zájmu zejména o Plessnera, a to nejen v německy mluvících zemích. Viz Grene, M., *Approaches to a Philosophical Biology*. New York – London, Basic Books 1968.

3 Z hlediska biosémioticky informované teoretické biologie je k problému aktérství (agency) cenným příspěvkem publikace: Švorcová, J. (ed.), *Organismal Agency. Biological Concepts and Their Philosophical Foundations*. Cham, Springer 2024.

4 K obrazu konkurenčních paradigmat jsem se přiklonil v článku: Jaroš, F., *Darwinismus a portmannismus. Střetnutí nesouměřitelných biologických paradigmat? Teorie vědy*, 32, 2010, č. 3, s. 301–318. S odstupem času mi však přijde sporné, zda je vhodné mluvit o „portmannismu“, a ve své knize ukazuji, proč se nejedná o paradigma v kuhnovském smyslu. Viz zejména kap. 2.5 v: Jaroš, F., *Portmannova filosofická biologie a antropologie*. Praha, Togga 2022.

5 Klouda, J., Hermeneutický rozměr Portmannovy teoretické biologie. *Reflexe*, 2020, č. 58, s. 75–99; Novák, A., Adolf Portmann a jeho relevance pro filosofickou antropologii. *Filosofický časopis*, 69, 2021, č. 4, s. 737–757; Nitsche, M., Neadresné a neviditelné. K fenomenologické interpretaci motivu „neadresných jevů“ v biologii Adolfa Portmanna. *Reflexe*, 2022, č. 62, s. 51–74.

6 Jaroš, F., *Portmannova filosofická biologie a antropologie*, c.d.; Vácha, J., *Meze darwinismu*. Brno, Masarykova univerzita 2020. 2., přepracované vydání tamtéž v roce 2024. V této studii odkazují na vydání z r. 2020; Horský, J. – Markoš, A., *Pohyby semen a tvarů. Vyprávění v dějepisectví a evoluční biologii*. Červený Kostelec, Pavel Mervart 2023; Figura, R., *Ptačí podoby a podobnosti*. Disertační práce. Praha, Univerzita Karlova 2024.

Ve svých úvahách podstatně navazují na Neubauerovy úvahy o Portmannově biologii jako fenomenologické či eidetické biologii a Komárkovy postřehy o výrazové tvářnosti živých bytostí včetně člověka. Všechny tyto myšlenkové zdroje a texty spojuje přesvědčení, že organismy jsou – na rozdíl od neživé přírody či lidských artefaktů – nadány subjektivitou, která jim umožňuje aktivně interpretovat své okolí a rozvíjet vlastní podobu. Biologie si proto nemůže vystačit s metodologií a epistemologií na způsob klasické přírodní vědy, jejímž prototypem byla dlouhá staletí newtonovská fyzika.

Cílem tohoto článku je přesvědčit čtenáře, že biologie se ve svých zkoumáních nikdy nemůže plně obejít bez perspektivy 1. osoby, a zároveň vyjasnit, jak tento náhled souvisí s fenomenologií. Portmannova morfologie a její česká recepce zde budou prohloubeny skrze biosémiotický kriticismus, který metodologicky pracuje s problematičností korespondence vjemů a vnímaných struktur. Nejprve bude ovšem nutné vyjasnit, co se myslí perspektivou 1. osoby. V 1. oddíle popíšu koncept *Umweltu* Jakoba von Uexkülla a niternosti Adolfa Portmanna a ozřejmím jejich vzájemný vztah. Ve 2. oddíle ukážu, že Portmannova morfologie není ani tak kritická k Darwinovi, jako spíše k panadaptacionistické podobě neodarwinismu. Takové hodnocení dovoluje nejen skloubit fenomenologické inspirace v Portmannově díle s empiricky orientovanou biologii, ale rovněž filosoficky projasnit, o jaké pojetí živého se opírají obory jako etologie a morfologie. Záměrem 3. oddílu je zjednat Portmannovu biologickému myšlení místo ve fenomenologickém zkoumání živého. Nakonec ve 4. a 5. oddílu na konkrétních problémech („Jaké je to být netopýrem“, resp. „K čemu jsou tygroví jeho pruhy“) ukážu, jak se filosofický výměr niternosti a živého tvaru provazuje s empirickou přírodovědou. Portmannova výzva ke zkoumání *Umweltu*/niternosti jiných druhů v duchu „objektivního přístupu k subjektivnímu“ (blíže viz 4. oddíl) zde nabere jasnější kontury.

## **1. Jakob von Uexküll a Adolf Portmann o subjektivitě organismů: Umwelt a niternost**

Uexküll je biosémiotiky chápán jako biolog, který si uvědomil, že organismus svět vnímá prizmatem své vlastní existence, což je v lidském případě často koncipováno jako hledisko první osoby. Organismus se ke světu vztahuje primárně jako jedinec, ovšem v závislosti na svém druhovém určení se vztahuje pouze k těm aspektům svého okolí, které dávají význam v příslušném životním cyklu. Organismus tak obývá svůj druhově specifický vlastní svět, *Umwelt*, který vzniká jako výsledek jeho perceptivních a motorických aktů. Množina těchto aktů je podle Uexkülla v zásadě uzavřená a zejména u nižších organismů má charakter předpřipravených funkčních cyklů.

Uexküllův termín *Umweltu* tak představuje (i) hledisko živé bytosti jako autonomního aktéra; (ii) uznání druhové specifity různých vztahů ke světu.

Tønnessen mluví v souvislosti s umweltovou teorií o uexküllovské fenomenologii. Žitý svět organismu (*Umwelt*) a žitý svět člověka (*Lebenswelt*) mají společnou subjektivitu, což v lidském případě znamená hledisko první osoby.<sup>7</sup> Zatímco žitý svět člověka je prostorem, se kterým jsme důvěrně obeznámeni, *Umwelt* leží vždy na pomezí obecné perspektivy živé bytosti jako autonomního aktéra („první osoba“ organismu) a problému, jak tuto perspektivu druhově-specificky zachytit („třetí osoba“ pozorování). Alice Kliková (Koubová) se uexküllovský přístup pokouší přiblížit následovně: „Uexküllovým záměrem je tedy nalézt *specifickou* perspektivu zvířecího subjektu, která se nebude krýt ani s perspektivou ‚první osoby‘ prožívání lidského subjektu, ani s perspektivou ‚třetí osoby‘ pozorování předmětu. Pokouší se co nejvíce přiblížit hledisku ‚první osoby‘ zvířete, která je jinak fungující první osobou, než je první osoba lidská (...)“<sup>8</sup>

Uexküllovská fenomenologie se proto od klasických podob (Husserl, Heidegger) odlišuje tím, že fenomenologické poznání nezakládá antropocentricky „seshora“, ale pokouší se ho objevovat již na úrovni plurality perspektiv mimo-lidských organismů. K této pluralitě patří i přiřazení *Umweltu* organismům, které nemají centrální nervovou soustavu, ale jsou schopny nedeterministicky interpretovat znaky ve svém okolí: uexküllovsky chápaný vztah ke světu tedy nemusí být vázán na vědomí. Jestliže Husserl označuje žitý svět jako zapomenutý základ významu pro přírodní vědu, Uexküll dělá svým kritickým pojetím *Umweltu* podobnou službu biologii.

Biologie jako věda o životě mimo-lidských organismů je totiž možná teprve potom, co jejich chování vysvětlíme z pozice autonomního aktéra. Žitý svět jiného biologického druhu přesahuje lidskou zkušenost, ale můžeme se ho pokusit pochopit v soupodstatnostech a kontrastech vůči žitému světu člověka, tedy s přihlédnutím k perspektivě „první osoby“ organismu. Zároveň ovšem *Umwelt* jiného druhu nemůžeme konstruovat bez „třetí osoby“

7 Nakonec i u Husserla najdeme momenty, kdy zdůrazňuje společný základ obývání světa u člověka a zvířat. V dodatku své *Krize evropských věd a transcendentální fenomenologie* nazvaném „Přirodovědný a duchovědný postoj. Naturalismus, dualismus a psychofyzická psychologie“ uvádí následující: „Při novém postoji jsme zaměřeni na člověka a na zvířata, ale nikoli jako na tělesa zkoumaná důsledně deskriptivně, jak je tomu při čistě naturálním postoji, nýbrž náš pohled je upřen na lidi (nebo na zvířata), jež mají svou tělesnost jako své tělo a kteří mají vředy své osobní životní prostředí (*Umwelt*) jako svým tělem orientovaný blízký a daleký svět (...)“ Husserl, E., *Krize evropských věd a transcendentální fenomenologie. Úvod do fenomenologické filozofie*. Přel. O. Kuba. Praha, Academia 1996, s. 329.

8 Kliková, A., Teoretické důsledky Uexküllovy nauky o významu a možnosti její reinterpretace. In: Kliková, A. – Kleisner, K. (eds.), *Umwelt. Koncepte žitého světa Jakoba von Uexküllä*. Červený Kostelec, Pavel Mervart 2006, s. 73; kurziva v originále.

standardního biologického pozorování, které zahrnuje např. fyziologické poznatky vyjádřené jazykem fyziky a chemie. Uexküllovská fenomenologie se liší od mainstreamové přírodovědy tím, že se zdráhá nahlížet na celek organismu jako na mechanismus, přírodovědné poznatky jsou ovšem pro její pěstování nezbytné.<sup>9</sup>

Portmann v návaznosti na J. von Uexküllu tvrdí, že organismy jsou svého druhu subjekty, které aktivně interpretují děje ve svém okolí. Portmann v této souvislosti mluví o niternosti (nejen zvířat, ale i rostlin).<sup>10</sup> Niternost zahrnuje jak způsoby vztahu daného organismu ke světu, tak oblast prožívání, která se odvíjí jak od plnění potřeby zachování vlastní existence, tak od emočně-sociálních motivací. Sem může být započítán i fenomén hry, který ukazuje, že zvíře ve svých pohybech není vázáno „čistě biologickými“ pudy jako hlad nebo sexualita. Jakkoliv Portmann v souladu s Uexküllem hodnotí obecně Umwelts zvířat prizmatem biologicky předpřipravených funkčních cyklů, přesto v chování některých z nich spatřuje momenty svobody (*neue Möglichkeit des freieren Verhaltens*).<sup>11</sup> Zvíře je vázáno na své prostředí, ale v této vazbě je také mnoho otevřeného, což se projevuje například osvojením nových variant chování skrze učení.<sup>12</sup>

Na první pohled se může zdát, že pojem niternosti je pouze jiným termínem pro Uexküllův Umwelt, který akcentuje možnost učení individuálního organismu a evoluční proměny mezi různými druhy.<sup>13</sup> Portmann ovšem niternost spojuje s další oblastí svého biologického zájmu, totiž s morfologií. Podle jeho přesvědčení se živý tvar fundamentálně liší od neživých jsoucen tím, že se v něm odráží způsob, jakým se jeho nositel vztahuje ke svému okolí.

9 Za diskuzi k tomuto tématu děkuji Petru Práškoví.

10 Portmannův termín *Innerlichkeit* je do angličtiny překládán jako *inwardness* nebo *centricity* (Grene, M., *The Language of Nature Reread*. In: Jaroš, F. – Klouda, J. (eds.), *Adolf Portmann: A Thinker of Self-expressive Life*. New York, Springer 2021, s. 23–44), do francouzštiny zpravidla jako *l'intériorité* (Stamm, R. A., *L'intériorité, dimension fondamentale de la vie*. *Revue Européenne des sciences sociales*, 37, 1999, No. 115, s. 55–73). O filosoficko-antropologických souvislostech Portmannova pojetí niternosti viz též Novák, A., *Adolf Portmann a jeho relevance pro filosofickou antropologii*, c.d.

11 Portmann, A., *Biologie und Geist*. Frankfurt a.M., Suhrkamp 1968, s. 18.

12 Portmann, A., *Aufbruch der Lebensforschung*. Zürich, Rhein-Verlag 1965, s. 235. Shrnutí nových poznatků o schopnostech učení s ohledem na fenomén tzv. zvířecích kultur viz Jaroš, F., *Animal Cultures: A Triumph or Pitfall of Naturalism?* *International Yearbook for Philosophical Anthropology*, 12, 2025, No. 1, s. 185–206.

13 V tomto textu budu po Uexküllově vzoru termínem Umwelt rozumět primárně žitý svět živočichů. Jakkoliv se Portmann ve svém výzkumu zabýval především živočichy, termín niternosti používal i směrem k rostlinám. Viz Portmann, A., *Hodnocení zjevu organismů*. In: Kleisner, K. (ed.), *Biologie ve službách zjevu. K teoreticko-biologickým myšlenkám Adolfa Portmanna*. Stati z němčiny přeložil M. Stella, z ruštiny A. Markoš. Červený Kostelec, Pavel Mervart 2008, s. 50; srov. Horský, J. – Markoš, A., *Pohyby semen a tvarů. Vyprávění v dějepisectví a evoluční biologii*, c.d., s. 398.

Na rozdíl od Uexküllu si Portmann všímá způsobů, jak morfologie souvisí se sociálním světem zvířete: tělo je kromě svých funkčních hledisek rovněž polem expresivity.<sup>14</sup>

V odlišení problému niternosti a živého tvaru od akcentů mainstreamové biologie se dobře ukazuje Portmannovo přesvědčení, že biologie není čistě přírodní vědou (*Naturwissenschaft*): mluví raději o „zkoumání živého“ (*Lebensforschung*). První cesta biologie vidí organismus jako mechanismus svého druhu a zaměřuje se na procesy, které nejsou bezprostředně přístupné lidskému vnímání. Tato cesta je charakteristická hledáním kauzálních vztahů (*Kausalforschung*) a uplatňuje se zejména ve fyziologii, buněčné biologii a ontogenezi. Poznatky dosažené touto cestou se obvykle prezentují jako fakta a teorie: můžeme mluvit o perspektivě 3. osoby. Jiná situace nastává, pokud chce biolog zachytit niternost ve smyslu aktivního vztahu organismu ke světu. Tehdy je náhled organismu jako mechanismu zaměněn za jeho pojetí jako celku, který je schopen – chtělo by se říci: ze svých vlastních možností, autonomně – interpretovat děje a tvary ve svém okolí. Tehdy se biolog na základě svých širších znalostí a zkušeností s daným organismem snaží určit významy, které organismus dějům a předmětům přikládá. Portmann mluví o *druhé cestě biologie* coby zkoumání významu (*Bedeutungsforschung*) a vyjadřuje přesvědčení, že právě v otevřené doméně vzájemných interakcí organismů se odehrává drama života, které nesmí unikát naší pozornosti. Druhá cesta se uplatňuje v těch oborech biologie, které jsou srozumitelné z hlediska 1. osoby: etologie jako význam chování, ekologie jako vzájemné vztahy organismů, morfologie jako expresivita živého tvaru.<sup>15</sup>

Problémem je neujasněnost vztahu dvou výše načrtnutých epistemologií: jestliže první cestu biologie charakterizuje hledání kauzalit, ve druhé se uplatňuje biosémiotický indeterminismus v interpretaci významu. Při nevstřícné interpretaci vzniká podezření, že první cestu biologie (např. v rámci fyziologie) je možné nastoupit s úplným vynecháním hlediska 1. osoby,

14 Vztah přístupu obou myslitelů v otázce subjektivity organismů a rozdílu mezi zvířaty a člověkem (antropologická diference) je blíže pojednán v: Jaroš, F. – Brentari, C., Organisms as Subjects: Jakob von Uexküll and Adolf Portmann on the Autonomy of Living Beings and Anthropological Difference. *History and Philosophy of the Life Sciences*, 44, 2022, article No. 36.

15 V historii biologie lze snadno vystopovat, jak se hledisko 1. osoby stále připomíná, ať už je to vitalistický důraz na spontaneitu živého, učení o autonomii organismu (von Bertalanffy) nebo poukaz na reprezentaci (Uexküll) a prožitkovost (Portmann). Dokonce i takový mechanista, jakým byl W. Roux (fyziologii nazýval „vývojovou mechanikou“), upozorňoval na to, že všechny podstatné známky živého je nutné chápat s předponou „sebe-“ (např. pohyb, přežití, vývoj: *Selbstbewegung, Selbsterhaltung, Selbstentwicklung*; srov. Portmann, A., *Neue Wege der Biologie*. München, Piper 1960, s. 59).

zatímco zkoumání niternosti se může dít bez účasti teoretických znalostí, spadajících pod hledisko 3. osoby (např. v rámci klasické terénní etologie).<sup>16</sup>

Příslibem překlenutí obou cest bude perspektiva organismu jako žitého těla, které skrze svou expresivitu vyjadřuje naladění organismu. Pro Portmanna se niternost stává srozumitelnou skrze své tělesné sebevyjádření: je to primárně tělesnost, skrze kterou jsou organismy zasazeny do společného světa. Mnohé orgány nejsou funkčním přizpůsobením ve smyslu adaptací, ale mají sémantickou funkci, čímž se zakládá přímá či nepřímá komunikace s ostatními živými tvory. Jako příklad tzv. sémantického orgánu lze uvést uši koček, které kromě své adaptivní funkce (sluch) skrze své pootočení velmi srozumitelně signalizují náladu zvířete.<sup>17</sup> Sociální vztahy mezi zvířaty lze tak někdy odečítat přímo z tělesných interakcí a nastavení sémantických orgánů.<sup>18</sup>

## 2. Portmannova morfologická reforma a darwinismus

Organismální povrchy jsou v Portmannově chápání samostatnou výrazovou plochou, jejíž struktura je do značné míry nezávislá na anatomické stavbě zvířete. Tím je překročen fyzikalistický výměr ontogeneze, který povrchové struktury chápe jako extenzi funkčně podmíněného anatomického uspořádání, nebo jako epifenomén vůči vitálním fyziologickým procesům. Fascinaci zvířecím tvarem Portmann přenáší skrze výklad s citem pro detail, který zdůrazňuje estetický rozměr morfologie, jak je krásně vidět na jeho popisu tygřího zbarvení: „Jak propracovaně je tělo tygra rozděleno uspořádáním pruhů! V místech, kde nohy opouštějí trup, je rozdílné směřování příčných

16 Příkladem takové obavy může být varování Thureho von Uexküll, že bez jasného vymezení vztahu mezi termínem niternosti v biologii a vnějškovosti ve fyzice hrozí nebezpečí, že se organismus bude jevit jako leibnizovský mlýn. Viz Uexküll, T. von, *Die Einheit der Naturwissenschaften*. In: Grassi, E. – Uexküll, T. von (Hrsg.), *Die Einheit unseres Wirklichkeitsbildes und die Grenzen der Einzelwissenschaften*. Bern, A. Francke Verlag 1951, s. 98–99. Srov. Leibniz, G. W., *Monadologie a jiné práce*. Přel. J. Husák. Praha, Svoboda 1982, s. 158–159. Tento myšlenkový experiment kritizující materialismus říká, že ze zkoumání hmoty jako mechanismu (perspektiva 3. osoby) nelze odvodit takové vlastnosti, jako jsou myšlení či vnímání (perspektiva 1. osoby). Tato výhrada Thureho von Uexküll může být vyvrácena tím, že organismus jako žité vnímající tělo je možné zkoumat zároveň zároveň optikou fyziologie smyslů (biofyzikální perspektiva) a etologie (celostní perspektiva niternosti).

17 Blíže k pojetí sémantického orgánu viz Kleisner, K., *The Semantic Morphology of Adolf Portmann: A Starting Point for the Biosemiotics of Organic Form?* *Biosemiotics*, 1, 2008, No. 2, s. 207–219.

18 Zde je na místě připomenout ontologické prizma interanimality u Merleau-Pontyho, které je opakovaně dáváno do souvislosti s Portmannovou biologii. Viz např. Dewitte, J., *L'interanimalité comme intercorporalité et intervisibilité: Merleau-Ponty lecteur de Portmann*. In: Gayon, J. – Moreau, P. F., (eds.), *Corps et individuation. Annales doctorales 1*. Dijon, Editions Universitaires de Dijon 1998, s. 89–117.

skvrn kolem končetin a těla sjednoceno chytře uspořádanými klínky. V majestátním vzoru na hlavě je nejkrásnější obrazec vyhrazen na to, aby uši a oči vynikly jako reliéf. Jakkoliv je vzorování vedeno volným rytmem, zbarvení stále respektuje uspořádání jednotlivých částí. Zvýrazňuje anteriorní pól, rámuje a zdůrazňuje důležité smyslové orgány. Tato korelace mezi vnitřní strukturou a vnějším vzhledem tvoří jednotu viditelné formy, která na nás naléhá čistě svou mocnou působivostí.<sup>19</sup>

Důležitou teoretickou motivací Portmannových úvah o živém tvaru je jeho polemika s darwinismem. Portmann rozlišuje mezi Darwinovým dílem, které je otevřené různým náhledům na proměny organismů, a neodarwinismem, který opustil morfologické hledisko ve prospěch populační genetiky zkoumané statistickými prostředky. Zatímco Darwin-morfolog je Portmannem hodnocen jako jeden z největších biologů všech dob, neodarwinistické dědictví Darwina-teoretika je možno kritizovat ve dvou klíčových aspektech.<sup>20</sup>

V prvním bodu kritiky se budu držet původního dikta švýcarského biologa. Portmann odmítá vysvětlování všech nápadných morfologických jevů coby účelných adaptací. Tento rys darwinistického myšlení lze charakterizovat přesvědčením, že „forma následuje funkci“, tedy že v rámci přírodního výběru jsou všechny formy přitesávány podle příslušné adaptivní funkce. Portmann se vymezuje vůči tomuto teoretickému přesvědčení (panadaptacionismu): hledisko přežití je sice nutnou podmínkou zachování druhově specifických forem, nepostačuje ovšem k vysvětlení jejich bohaté tvářnosti. Zejména v problematice zbarvení se ukazuje, že živý tvar není nositelem statického významu, ale jeví se různě jednotlivým aktérům, a to primárně v souvislosti s jejich druhovou příslušností. Některé morfologické struktury se navíc přes všechnu svou nápadnost nezdají vstupovat do interakce se smysly ekologicky významných partnerů/provitivníků, nemohou tak podléhat selekci a představují interpretační výzvu,

19 Portmann, A., *Die Tiergestalt. Studien über die Bedeutung der tierischen Erscheinung*. Basel, Friedrich Reinhardt 1948, s. 79.

20 Ve své monografii věnované Portmannovi jsem o jeho biologickém zkoumání přemýšlel jako o reformě darwinismu, podobně jako lze v Jungově analytické psychologii vidět reformu zavedenější a přímo k fyziologii se odkazující Freudově psychoanalýze. Jung nezpochybňuje význam sexuality ve výstavbě lidské psyché, ukazuje ovšem nedostatečnost příslušného pojmového rozvrhu pro problémy související s náboženskou symbolikou. Podobně je možné říci, že zatímco Darwinovi se podařilo trefně vystihnout základní rozměr organické variability coby soustavy orgánů nutných k přežití, Portmann upozornil na to, že stejné orgány mohou vystupovat jako znaky ve složitých interakcích smyslově-kognitivních aparátů. Srov. Jaroš, F., *Portmannova filosofická biologie a antropologie*, c.d., s. 251–252.

kteřá nakonec Portmanna povede k odlišení adresných a neadresných jevů (viz závěr tohoto oddílu).<sup>21</sup>

Druhý bod kritiky se netýká přímo působnosti přírodního výběru, ale jeho fyzikalistického výměru. Podle tohoto čtení organismy nejsou otesávány svým fyzickým a sociálním prostředím do fyzikálně optimálního tvaru, ale vytváří mnohost způsobů pobývání ve světě, které teprve rozehrávají různé typy vzájemných interakcí jako predace, spolupráce, přitažlivost či mimoběžnost. Přírodní výběr není fyzikalistická síla, ale souhrn toho, jak se k sobě vztahují organická individua a společenstva coby aktéři. Poznamenávám, že takto o Darwinově dědictví nepřemýšlí pouze portmannovsky inspirovaní biologové jako Neubauer a Markoš,<sup>22</sup> ale rovněž někteří skalní neodarwinisté. Velmi výmluvný je v tomto ohledu následující citát Zrzavého a spol.: „přirozený výběr není žádný ‚přírodní zákon‘, který by umožňoval predikovat, jak věci dopadnou; je to záležitost v podstatě ‚sociologická‘ či ‚ekonomická‘.“<sup>23</sup>

Můžeme zde shrnout, že Portmannova morfologická reforma představuje návrat *před* neodarwinistické paradigma a vystoupení *za* darwinistický redukcionismus. Prvním smyslem reformy je přichylnost ke starším způsobům morfologického zkoumání, kvůli níž je Portmann někdy zařazován do tradice idealistické morfologie.<sup>24</sup> Portmann v otázce morfologického zkoumání vycházel z podobného etosu jako Goethe: lidské smysly a rozum jsou privilegované nástroje při poznávání přírody.<sup>25</sup> Hodnocení živého tvaru se tak děje na pomezí racionálního a estetického přístupu, přičemž estetický soud se neděje výhradně na straně lidského subjektu (např. jako subjektivní libost),

- 
- 21 Nejpodrobnější česky psaná kritika neodarwinistického panadaptacionismu nevzešla z proudu Portmannem ovlivněných biologů, ale z pera profesora fyziologie Jiřího Váchy. Jeho *Meze darwinismu* hledají takové evoluční výklady života, které odmítají přesvědčení, že „všechno život se vyvíjel k vyšší komplexnosti a zároveň k vyšší projasněnosti vědomí jen díky souhře ‚náhodných‘ mutací a přírodního výběru“. (Vácha, J., *Meze darwinismu*, c.d., s. 321.) Vácha kritizuje snahu chápat vědomí jako adaptaci a po vzoru Jonase zastává názor, že živé bytosti je nutné chápat prizmatem 1. osoby, tzn. jako autonomní subjekty.
- 22 Srov. Horský, J. – Markoš, A., *Pohyby semen a tvarů. Vyprávění v dějepisectví a evoluční biologii*, c.d., kap. 8.3.1. Vědeckost evoluční biologie: „darwinovská evoluce je především procesem historickým a spadá nikoli pod přírodovědu, ale pod historiografii“ (s. 335).
- 23 Zrzavý, J. et al., *Jak se dělá evoluce. Labyrintem evoluční biologie*. Praha, Argo – Dokořán 2017, s. 24.
- 24 Monastra, G., Adolf Portmann, Wilhelm Troll: due biologi della morfologia idealistica. *Rivista di biologia*, 93, 2000, No. 2, s. 1000–1004; Levit, G. S. – Hossfeld, U. – Olsson, L., The Darwinian Revolution in Germany: From Evolutionary Morphology to the Modern Synthesis. *Endeavour*, 38, 2014, No. 3–4, s. 268–279.
- 25 Portmann hovoří o „relativně přesném porozumění formě skrze oko“ (Portmann, A., *Color Sense and the Meaning of Color from a Biologist's Point of View*. In: Ottmann, K. (ed.), *Color Symbolism. The Eranos Lectures*. Putnam, Spring 2005, s. 307). Zároveň ovšem uvádí, že „naše zakoušení světa skrze naivní smysly je vážně limitované“ a hájí předpoklad, že člověk má privilegium překročit své senzorké limitace skrze inteligenci (tamtéž, s. 308).

ale představuje též jistý vhled do tajů přírody. Viditelná forma tygra na nás naléhá svou čistou působivostí: to není pouze konstatování estetického prožitku člověka, ale poukaz na to, že skrze jedinečné tygří vzorování se můžeme přesvědčit o tom, že se příroda ráda vyjevuje nejfantastičtějšími způsoby (princip sebevyjádření organismu). Portmann je přesvědčen o tom, že sebe-prezentace je inteligibilním přírodním principem: organismy mají svou druhově typickou „demonstrativní hodnotu“ (*demonstrativer Seinswert*).<sup>26</sup>

V odmítnutí panadaptacionistického redukcionismu se odhaluje druhý smysl morfologické reformy, který je epistemické povahy. Portmannova morfologická reforma míří za darwinistický redukcionismus tím, že připomíná, že živý tvar je předchůdný našemu teoretickému uchopení. Pro neodarwinistu je určení pole významu dopředu dané poukazem na nějakou funkci zkoumané formy. Morfolog portmannovského typu je potenciálně připraven hledat jinou vztahovou soustavu: zkoumá zakládání barev v ontogenezi, všímá si komplexity vzoru u příbuzných druhů a možných strukturálních souvislostí. Takovýto morfolog je epistemicky zdrženlivější než darwinista: čím pečlivěji zkoumá různá hlediska živého tvaru, tím skeptičtější je k redukci jeho významu na adaptivní funkci. Živý tvar je zde primárně jevem, jenž skrze smysly promlouvá k biologovi, který se má teprve následně pokusit o teoretické uchopení.<sup>27</sup> Právě v tomto druhém výměru morfologické reformy nalézám podstatnou souvislost nejen s teoreticko-biologickými, ale i obecnými filosofickými problémy.<sup>28</sup>

Portmannova morfologická vnímavost pomáhá udržovat citlivost vůči těm významům živého tvaru, které míří mimo fyzikalistické vztahy hodnocené prizmatem adaptace. Morfologická reforma je empiricky cenná potud, pokud chápe živý tvar primárně jako výrazový prostředek, který je navázán na různé ontogenetické procesy a vstupuje do nejrůznějších interakcí s okolním světem. V Portmannově myšlení však někdy probleskuje přesvědčení, že

26 Portmann, A., *Die Tiergestalt. Studien über die Bedeutung der tierischen Erscheinung*, c.d., s. 238; Portmann při použití tohoto pojmu dává kredit fyziologovi a srovnávacímu psychologovi Buytendijkovi, kterého lze rovněž počítat mezi klasiky filosofické antropologie.

27 „Je důležité postupovat proti nebezpečí, že pod dojmem ohromujícího množství faktů vědecky ověřených poznatků vznikne obraz přírody, který je poskládán pouze ze stavebních kamenů jistot.“ (Portmann, A., *Aufbruch der Lebensforschung*, c.d., s. 247.) S tímto apelem dobře rezonuje přesvědčení Carla Stumpfa, že fenomenologie tvoří „první vrstvu“ jakékoliv vědy, jakousi „před-vědu“ (Stumpf, C., *Vorwissenschaft*. Citováno podle: Tønnessen, M., *Uexküllian Phenomenology*. *Chinese Semiotic Studies*, 11, 2015, No. 3, s. 351).

28 Klouda hodnotí Portmannův výklad živých forem jako hermeneutický, nikoliv čistě přírodovědecký. Odpověď na otázku, proč daný organismus vypadá právě tak, jak vypadá, nemůže být zodpovězena odkazem na obecnou teorii: namísto toho je dána přednost detailnímu zachycení druhově specifického způsobu sebevyjádření. Živý tvar vystupuje jako „kritika rozumu“, regulativ připomínající umělost každé racionální konstrukce, jež má ambici ukotvit naši smyslovou zkušenost (srov. Klouda, J., *Hermeneutický rozměr Portmannovy teoretické biologie*, c.d., s. 93).

organickou formu je třeba hodnotit primárně *bez* návaznosti na etologické a ekologické relace. Zde již nelze mluvit o epistemických výhradách vůči darwinismu, ale o snaze po faktickém popření jeho nejdůležitějších postulátů: sebevyjádření je v tomto chápání nejvyšším principem organického utváření, který transcenduje funkci sebezáchovy i rozmnožování.<sup>29</sup> Zatímco darwinista předpokládá, že formálně a vizuálně nápadná morfologická struktura je *adresná*, tj. obrací se na smysly příslušníků konkrétního druhu, čímž získává adaptivní hodnotu, Portmann je otevřen hodnotit ji jako strukturu *neadresnou*, tj. takovou, která nevstupuje do smyslového aparátu ostatních bytostí a jejíž smysl spočívá čistě v demonstrativní hodnotě.<sup>30</sup> Zde již není zpochybnění funkce ve vztahu k přežití jen součástí postupu probouzení morfologické vnímavosti, ale má rovněž ontologický význam: forma předchází vše ostatní.<sup>31</sup> Naskýtá se ovšem otázka, jestli a jak je možné takto chápanou živou formu zkoumat biologickými prostředky.

### 3. Vztah Portmannovy jevové biologie k fenomenologii

České filosoficko-biologické myšlení inspirované Portmannem mělo jednoznačně ohnisko na katedře filosofie a dějin přírodních věd, obnovené v r. 1990 v rámci Přírodovědecké fakulty Univerzity Karlovy pod vedením Z. Neubaue- ra. Jeho součástí je vědomí příbuznosti Portmannovy „druhé cesty biologie“ k fenomenologické tradici: Neubauer se snaží ukázat kontury „fenomenologické biologie“, Komárek mluví o „biofenomenologickém“ pojetí živých tvorů.<sup>32</sup> Kromě přesvědčení o primární roli smyslů a žité zkušenosti v úkolu poznávání života charakterizuje „český portmannismus“ i zvýšená kritičnost vůči étosu a metodologii mainstreamové přírodní vědy.<sup>33</sup>

29 Portmann, A., *Entläßt die Natur den Menschen? Gesammelte Aufsätze zur Biologie und Anthropologie*. München, Piper 1970, s. 57.

30 „Jsme obklopeni neadresovanými jevy, které se neobracejí ani k očím příslušníků druhu, ani ke zrakům pohlavních partnerů, ani se neskrývají před očima nepřátel. Jsou to především jevo- vá vyjádření jedinečné bytosti živočišného nebo rostlinného druhu.“ Portmann, A., *Nové cesty biologie*. Přel. V. Benda a Z. Neubauer. *Scientia & Philosophia*, 1997, č. 8, s. 15.

31 Portmann v souvislosti s primární důležitostí formy píše o *morphologia perennis*, která nemůže být ohrožena módou přičítání funkcionálních hledisek (Portmann, A., *Color Sense and the Meaning of Color from a Biologist's Point of View*, c.d., s. 302–303).

32 Neubauer, Z., *Esse obiectivum – esse intentionale*. Cestou k fenomenologické biologii. *Scientia & Philosophia*, 1997, č. 8, s. 113–160; Komárek, S. (1997a): Kapitoly o Portmannovi. In: K stému výročí narození Adolfa Portmanna (1897–1982). *Scientia & Philosophia*, 1997, č. 7, s. 11.

33 Srov. Stíbral, K., *Český portmannismus – „Mystici z Viničné“*. In: Stíbral, K. – Dadejčík, O. – Zuska, V. (eds.), *Česká estetika přírody ve středoevropském kontextu*. Praha, Dokořán 2009, s. 250–264. Kritický osten vůči mainstreamové přírodovědě je poněkud otupen v Markošově biosémio- tickém díle, které se rovněž vyvíjelo na Neubaueřově katedře. Také on je ovšem přesvědčen o tom, že standardní biologie je nemístně spoutána vidinou organismu jako mechanismu a kauzálně-fyzikalistickým svetonázorem.

Jedny z nehlubších sond do povahy Portmannova biologického myšlení provedl Neubauer, zejména ve stati „Esse obiectivum – esse intentionale“.<sup>34</sup> Rovněž zde vychází ve svém hodnocení z étosu Goethovy morfologie: živá forma předchází funkci, o jejích rozličných významech nás přesvědčují smysly, mezi kterými hraje fundamentální roli zrak. Neubauer je přesvědčen, že nejvlastnější povahu života nelze zachytit prostředky moderní přírodovědy, která všechny předměty svého poznání vsazuje do objektivní reality. Život chápaný jako objektivní bytí vedl mainstreamovou biologii k redukci morfologie na geometrický výskyt a ekologických vztahů na kvantifikovatelné veličiny. Živé organismy však mají na rozdíl od neživé přírody tu vlastnost, že se intencionálně vztahují nejen ke svému okolí, ale i samy k sobě (péče o své vlastní bytí neboli soběvztažnost, *self-reference*).<sup>35</sup> V návaznosti na étos husserlovské fenomenologie („k věcem samým“) Neubauer tvrdí, že chceme-li věrně zachytit povahu živé bytosti, je nutné na ni primárně pohlížet jako na jev, který se dává svému okolí: „To, co portmannovská biologie zkoumá, nejsou ‚pouhé jevy‘, vnější podoby živočišných a rostlinných těl, nýbrž tělesný *vzhled* a činné projevy, výklad způsobů, *jimiž se živé bytosti dávají poznat*, dávají sebe sama najevo.“<sup>36</sup>

Výzkumník, který si skrze svou zkušenost vypěstuje důvěrnou obeznanost se zástupci určitého taxonu, je schopen stále lépe rozumět jejich jedinečným projevům: není to *přírodovědec* hledající ve světě kauzální vztahy, ale spíše *přírodoznalce*, který se s porozuměním vztahuje k jevové stránce přírody.<sup>37</sup> Neubauer je přesvědčen, že takto zasvěcený milovník přírody vstupuje do vnitřního eidetického prostoru daného taxonu, neboť jevy samy „určují způsob a meze, v nichž se dávají“.<sup>38</sup> Neadresné jevy nejsou pouhou morfologickou kuriozitou či klasifikačním vodítkem, ale poukazují k druhově svébytné niternosti, která v čistě přírodovědném uchopení živého těla zapadá pod obzor.

V kontrastu k tomu vystupuje ve stejném textu jiná interpretační figura. V ní jevy opět vystupují jako svědci jedinečné zkušenosti živé bytosti, tentokrát ovšem ve formě symbolu. Ten se vůči vnějšímu pozorovateli vyznačuje polysémií: Neubauer v návaznosti na Ricœura mluví o „konfliktu interpreta-

34 Neubauer, Z., *Esse obiectivum – esse intentionale*, c.d.

35 Tamtéž, s. 31.

36 Tamtéž, s. 129, kurzíva v originále.

37 Rozlišení na přírodovědce (*Naturwissenschaftler*) a přírodoznalce (*Naturkundige*) je uvedeno v: Portmann, A., *Biologie und Geist*, c.d., s. 85. Neubauer píše v podobném duchu o kontrastu mezi objektivním poznáním vědy a soukromě pěstovaném znalectví. To druhé je spojené s vášnivým vztahem k objektu zájmu, projevujícím se např. u entomologa nadšeným sběratelstvím hmyzích forem. Viz Neubauer, Z., *Esse obiectivum – esse intentionale*, c.d., s. 127.

38 Tamtéž, s. 135.

cí<sup>39</sup>. V rámci této druhé figury ovšem nejsou zřejmé žádné meze, které by měly prostor interpretací omezovat.

Neubauerova první interpretační figura spojuje Portmannovu koncepci neadresného jevu s fenomenologickým výkladovým postupem. Recentní česky psané studie, které se zaměřily na přezkoumání filosofických základů Portmannovy jevové biologie, se k otázce fenomenologických momentů v Portmannově díle staví poněkud kriticky: Klouda spojuje Portmannovu morfologickou reformu spíše s hermeneutikou, zatímco Nitsche ukazuje fundamentální rozdíly v Portmannově přístupu na straně jedné a v Husserlově a Heideggerově pojetí na straně druhé.<sup>40</sup> Důležitou roli v tomto kritickém přístupu hrají poukazy na nejasnost ve vymezení adresných a neadresných jevů, respektive jejich hybridní status na pomezí teoretického systému a smyslového vnímání.

Již jsem uvedl, že Portmannovi šlo při stanovení kategorie neadresného jevu v první řadě o polemiku s darwinistickým vztahovým systémem založeným na účelnosti, který při nekritickém uplatnění vede k univerzálnímu přisouvání funkčnosti organickým strukturám (panadaptacionismus). V souladu se zaměřením své jevové biologie se snažil najít morfologické struktury, které se nápadně ukazují, aniž by se tím ovšem zakládal nějaký etologický či ekologický významný vztah. Z hlediska epistemologie si tím však založil na závažný problém: neadresnost jevu lze vždy poměrně snadno zpochybnit poukazem na naši nedostatečnou znalost smyslového ústrojí organismů, se kterými nositel zkoumané struktury obývá stejné prostředí. Přesun do kategorie adresnosti se děje jakýmkoliv teoretickým poukazem na adaptivnost dané morfologické struktury, jakkoliv se může jednat z hlediska terénních zkušeností o nepravděpodobnou *ad hoc* hypotézu.<sup>41</sup>

39 Tamtéž, s. 130.

40 Nitsche kritizuje Neubauera za to, že husserlovskou fenomenologii spojuje příliš těsně s intencionalitou. Portmannův přístup naproti tomu srovnává s asubjektivními přístupy ve fenomenologii, a to s odkazem na Merleau-Pontyho a Henryho koncept neviditelnosti. (Viz Nitsche, M., Neadresné a neviditelné. K fenomenologické interpretaci motivu „neadresných jevů“ v biologii Adolfa Portmanna, c.d.) V prvním oddíle jsem nicméně naznačil, že podstatná spojitost mezi Portmannem a Husserlem se týká jejich hodnocení rozdílnosti objektivního světa konstituovaného přírodovědou a žitého světa vnímaného smysly, přičemž termín „žitý svět“ lze při zachování vědomí podstatných druhových diferencí rozšířit i na živočichy. Viz výše pozn. č. 7.

41 Srov. s kritikou panadaptacionismu jako nezávazného souboru adaptivních „just-so-stories“. Viz Hubálek, M., A Brief (Hi)story of Just-so Stories in Evolutionary Science. *Philosophy of the Social Sciences*, 51, 2021, No. 5, s. 447–468. Stejný autor v návaznosti na myšlenky Goulda a Lewontina ovšem ukazuje (s. 459), že koncept adaptace může být sladěn s evolučním myšlením jako kontingentním historickým procesem. Kdysi účelné struktury pozbývají svůj původní smysl a morfologické struktury na ně navázané procházejí postupnými transformacemi, které mohou souviset s jinými selekčními nebo strukturními tlaky: jde tedy o vedlejší produkty adaptivních procesů (*evolutionary by-products*).

Klouda a Nietzsche na základě podobné kritiky přesvědčivě ukazují, že rozdělení na adresné a neadresné jevy není absolutní, nýbrž dává smysl pouze v nějakém systému deskripce. Adresnost či neadresnost struktury tak není založena na přímém vjemu biologa, ale poukazem na účelnost či jiný teorií fixovaný význam zkoumané morfologické struktury. Nietzsche z toho vyvozuje, že Portmannova biologie není fenomenologií, neboť zkoumá jevení organismu „bez primárního ohledu na to, zda je takový jev vnímán, nebo ne“ (rozumí se člověkem-biologem).<sup>42</sup> V rozporu s Neubauerovým čtením tak organická struktura není pojímána jako „čistý fenomén“, nýbrž jako zjev (*eigentliche Erscheinung*), který je primárně založen ve fyzickém výskytu struktury.<sup>43</sup>

Nitscheho kritika ukazuje důležitý rozdíl mezi jevou biologii a standardní fenomenologickou metodou, na druhou stranu ponechává prostor pro smysluplný dialog mezi oběma koncepcemi. V návaznosti na Kloudu totiž Nietzsche poznamenává, že „koncept zjevu jako tvaru živé bytosti (*lebendige Gestalt*) přesahuje pouhé materiální tělesné uspořádání“.<sup>44</sup> Pojem gestaltu mj. míří k rozdílu mezi živými a neživými věcmi, který je založen nejen výčtem objektivních kritérií (např. schopností metabolismu), ale jako (ne) živost tvaru je přímo rozeznáván ve smyslech vnímajícího, zvířete i člověka. Zjev živé bytosti se tak ukazuje být problémem, který nelze vyřešit samostatně ani pomocí první cesty biologie (sledování materiálního uspořádání jako příklad Neubauerem kritizované „objektivní reality“), ani druhou cestou, která spoléhá na bezprostřední korespondenci jevů a vjemů v očích přírodovědce.

V 5. oddílu se pokusím o biosémiotickou rekonstrukci problému významu živého tvaru tak, aby přemostila obě tyto cesty, zároveň ovšem byla i důležitější z hlediska fenomenologického akcentu na roli vnímání ve zkušenosti

42 Nietzsche, M., Neadresné a neviditelné. K fenomenologické interpretaci motivu „neadresných jevů“ v biologii Adolfa Portmanna, c.d., s. 58. Nietzsche zde má ovšem na mysli primárně fenomenologii husserlovského střihu. A subjektivní fenomenologie „neadresné jevení“ nepokládá za problém: někteří autoři (Patočka, Fink, Barbaras) dokonce hovoří o primárním, anonymním jevení světa, na němž závisí to subjektivní (dávání se světa někomu). K recepci Portmannovy biologie Patočkou jsem se podrobněji vyjádřil v: Jaroš, F., *Portmannova filosofická biologie a antropologie*, c.d., s. 217–222.

43 Tamtéž, s. 59, pozn. č. 22. K rozdílu mezi portmannovským zjevem a úžeji chápaným jevem ve fenomenologii se v odkazu na Nitscheho text (a v aluzi na nietzscheánské čtení Portmanna, které lze spatřit v Neubauerových textech) vyjadřují i Horský a Markoš: „Jev“ chápaný fenomenologií vyžaduje vnímavé vědomí, niternost vnímajícího – vzniká ‚v něm‘ z počitků, vjemů. Portmannovský ‚zjev‘ však si často je ‚jen tak‘, jako by se vnucoval ‚z bujnosti‘, z přemíry ‚životní radostí‘. Může však být zcela lhostejný k tomu, zda se tyto zjevy stávají pro nějakou jinou bytost vjemy.“ Horský, J. – Markoš, A., *Pohyby semen a tvarů. Vyprávění v dějepisectví a evoluční biologii*, c.d., s. 395.

44 Nietzsche, M., Neadresné a neviditelné. K fenomenologické interpretaci motivu „neadresných jevů“ v biologii Adolfa Portmanna, c.d., s. 58, pozn. č. 21.

věcí. Bude se zároveň jednat o snahu o naplnění Nitscheho poukazu na to, že „nové cesty“ biologie vedou spíše k jinému pojetí adresování (...) než do říše neadresného.“<sup>45</sup> Ještě předtím ovšem ukážu, jak se tyto cesty coby hledisko 1. a 3. osoby protínají ve zkoumání niternosti jiných organismů.

#### 4. Jaké je to být netopýrem: mezi stanoviskem 1. a 3. osoby

V tomto oddílu se budu převážně věnovat ohledávání možností, které Uexküll a Portmann rozestřeli při zkoumání subjektivity organismů. Abych je dal do souvislosti se známou filosofickou problematikou, budou se mé úvahy odvíjet od Nagelovy stati „Jaké je to být netopýrem?“<sup>46</sup> Postupně se ukáže, že stanoviska první a třetí osoby úzce souvisí s přetrvávajícím dualismem v hodnocení vztahu mysli a těla. Ve svých úvahách budu využívat jak hledisko Umweltsu, které překonává ostrý předěl mezi stanoviskem první a třetí osoby, tak koncept niternosti, který náhledem žitého těla narušuje psychofyzický dualismus.

Nagel se ve své stati primárně zabýval problematikou vztahu těla a mysli, postřehy o možnosti poznání mysli mimolidských tvorů však tvoří její důležitou součást. Přítomnost mysli je u netopýra celkem samozřejmě předpokládána, hlavní otázkou ovšem je, jestli máme možnost zjistit, co netopýr ve své mysli prožívá. To je jiná otázka, než si biologie (dnes konkrétněji: obor kognitivní etologie) obvykle pokládá: nejde zde o to modelovat mysl netopýra, ale zachytit *kvalitu* jeho prožívání. Zde ihned tušíme podstatný problém: svět netopýra je natolik vzdálený od světa člověka, že naše možnosti vnímat svět „netopýřima očima“ jsou flagrantně omezené. Netopýrovi jeho oči navíc při lovu k ničemu nejsou, orientuje se pomocí vysílání a přijímání ultrazvukových vln – fungování tohoto smyslového aparátu lze přirovnat k funkci sonaru. Nagel je přesvědčen o fatální diskrepanci mezi naší schopností rozklíčovat funkci netopýřeho sonaru (v čemž hraje klíčovou roli fyziologie tohoto smyslu) a možností poznat, *jaké* to je za letu ohledávat okolní svět skrze echolokaci. Věda je mocným nástrojem při zkoumání mechanismu netopýřeho smyslu echolokace, ale mlčí v okamžiku, kdy ke smyslovosti přistupujeme jako k prožitku, tj. z hlediska kvality a způsobu smyslového zakoušení (Chalmersův „těžký problém vědomí“<sup>47</sup>).

45 Tamtéž, s. 64.

46 Nagel, T., Jaké je to být netopýrem? Přel. L. Kollert. In: Hill, J. – Mihálik, J. (eds.), *Vědomí bez redukce. Antologie esejí ze současné filosofie mysli*. Praha, Smršť 2015, s. 19–38. Originál poprvé vyšel jako: What Is It like to Be a Bat? *The Philosophical Review*, 83, 1974, No. 4, s. 435–450.

47 Chalmers, D. J., *The Conscious Mind: In Search of a Fundamental Theory*. New York, Oxford University Press 1996.

Dříve než se pokusím odkrýt vlastní jádro Nagelovy úvahy a načrtnout řešení problému s využitím biosémiotického kriticizmu, zaměřím se na interpretaci Nagelovy stati ve Váchových *Mezích darwinismu*. Vácha „těžký problém vědomí“ explicitně spojuje s problémem fundamentální rozdílnosti mezi prožíváním světa z hlediska 1. osoby a jeho vědeckým popisem z hlediska 3. osoby. V kap. 9 („Fenomenální vědomí“<sup>48</sup>) Vácha argumentuje, že zatímco darwinistická (rozuměj: mechanistická) biologie dosáhla značných úspěchů ve zkoumání života „ve 3. osobě“, není schopna zachytit „prožitek jako takový“, neboť není přístupný pozorování: „Kdyby nebyl zásadní rozdíl mezi psychickými a fyzickými ději, musely by být neurofyziologické stavy dosažitelné introspekci. Naopak myšlenka, že dnes je svátek, by musela mít tvar, velikost, náboj nebo barvu, mohla by být fotografovatelná, čichatelná. Jestli se liší charakteristiky dvou věcí, nemohou být týmž objektem, identita mentálního a fyzického je tedy neudržitelná.“<sup>49</sup>

Vácha zde argumentuje ve prospěch zásadní „soukromnosti“ jevů mysli a jejich nepřevoditelnosti na neurofyziologické procesy: „fenomenální vědomí není z fyzická dedukovatelné.“<sup>50</sup> O stejný problém se jednalo i Nagelovi, který v úvodu své stati uvádí, že problém vztahu těla a mysli je stále nevyřešen kvůli existenci vědomí, konkrétně subjektivnímu charakteru zkušenosti. Nemožnost redukovat zkušenost na fyzikální úroveň, najít vztah mezi subjektivním (hlediskem 1. osoby) a objektivním (hlediskem 3. osoby) Nagel demonstruje právě na případu nedostupnosti netopýřího prožívání.

Také Portmann avizuje, že o „skutečném charakteru prožívání netopýří“ v současnosti nic netušíme.<sup>51</sup> Aniz by zde odkazoval na Nagelovu stať, domnívá se i on, že zde máme co do činění s obtížností chápání prožitků u jiných druhů, především pak těch fylogeneticky člověku hodně vzdálených. Tato obtížnost zde ovšem figuruje spíše jako výzva než nepřekročitelná epistemologická překážka: Portmann hovoří o potřebě najít „experimentální směr výzkumu zaměřený na objektivní přístup k subjektivnímu“.<sup>52</sup> Jakým způsobem chápat tuto objektivitu? Nedomnívám se, že se zde jedná o objektivitu ve stylu převodu fenoménu na číselnou veličinu: Portmann podobně jako Uexküll vychází z uznání specifity různých vztahů ke světu. Objektivní přístup zde nejspíše zahrnuje experimentální fyziologii smyslů navázanou na etologii,

48 Autor termín „fenomenální vědomí“ používá jako synonymum pro „prožitkovost“ (*experientiality*). Viz Vácha, J., *Meze darwinismu*, c.d., s. 228. Stejný termín prožitkovost (*experientia*) používá Nagel pro lidi i netopýry (Nagel, T., *What Is It Like to Be a Bat?*, c.d., s. 436–438).

49 Vácha, J., *Meze darwinismu*, c.d., s. 216.

50 Tamtéž, s. 230.

51 Portmann, A., *Hodnocení zjevu organismů*, c.d., s. 21.

52 Tamtéž, s. 22. Podobně Nagel v závěru své stati vykresluje možnost „objektivní fenomenologie, která je nezávislá na empatii a imaginaci“ (Nagel, T., *Jaké je to být netopýrem?*, c.d., s. 37): zůstává ovšem velmi nejasné, co měl svým návrhem na mysli.

kteřá přinese více poznatků o tom, jakým způsobem se zvíře orientuje v prostoru. Portmann v této souvislosti mluví o „kvalitativním výzkumu živého“, ve kterém je třeba se vyvarovat antropomorfismu, který by vědomí ostatních živočichů chápal jako „přisuzování stále menších a menších komponent našeho subjektivního prožívání tzv. nižším a ještě nižším tvorům“.<sup>53</sup> Klíčové ovšem je, že niternost má širší výměr než vědomí, přičemž poukazuje i k druhově-specifické tělesnosti.

Jsem přesvědčen, že právě hledisko Umweltu či niternosti je vhodným konceptuálním klíčem k tomu, jak lze porozumět světu netopýra. Toto hledisko totiž kombinuje fenomenologické náhledy na subjektivitu prožívání s empirickým výzkumem zvířecí fyziologie a chování. Jedná se ovšem o takovou podobu fenomenologie, která vychází jen volně z husserlovského základu, je otevřena blízce spolupráci s biologií a opouští Heideggerův postulát o hiátu mezi zvířetem a člověkem.<sup>54</sup> Také Vácha v 1. vydání *Mezi darwinismu* naznačuje, že moderní fenomenologie v návaznosti na myšlení Merleau-Pontyho opustila mentalistický přístup, a všímá si toho, že vědomí má svou tělesnou a sociální stránku.<sup>55</sup> Vzápětí je zmíněn i Plessnerův koncept excentrické pozicionality, který se rovněž snaží překonat dualitu vědomí a tělesnosti. Je mi líto škoda, že Vácha s myšlenkami obou klasiků, kteří své úvahy často stavěli na Uexküllově myšlence Umweltu, dále nepracuje; ve 2. vydání pak byla celá právě popisovaná pasáž vypuštěna.<sup>56</sup> Zdůrazňuji zde, že subjektivita ve fenomenologii neznamená zkreslení pohledu vůči nějaké obecné „objektivní“ koncepci, ale poukaz na důvěrnou obeznamenost s hlediskem 1. osoby. Klíčová otázka zní: Nakolik je hledisko 1. osoby exkluzivní ve smyslu svrchaně soukromé?

Pro náčrt odpovědi se vrátím k Váchovu příkladu. Co znamená prizma tělesného zapuštění intersubjektivnosti pro problém „viditelnosti“ myšlenky, že dnes je svátek? Musí se vždy jednat o soukromý jev, který je fundamentálně nedostupný ostatním? Domnívám se, že nikoliv, musíme ovšem opustit představu, že podobné myšlenky mají „tvar, velikost, náboj nebo barvu“ a můžeme se k nim dostat skrze neurofyziologii. „Svátečnost“ je totiž mnohem bezprostřednější než v neurální aktivitě viditelná v chování člověka, který ji intersubjektivně zažívá. Jestliže se účastní náboženské pouti, je svátečně ob-

53 Portmann, A., *Hodnocení zjevu organismů*, c.d., s. 14–15.

54 Je třeba zmínit, že Heidegger možnost poznání zvířecího prožívání rezolutně vylučuje, na což upozorňuje Novák právě v souvislosti s Nagelovou statí: v heideggerovském rozvrhu je vzhledem k ontologické rozdílnosti lidského pobytu a zvířecího žití vyloučeno, že by se člověk mohl „přesadit“, či dokonce vcítit do zvířete (viz Novák, A., *Kámen, zvíře, člověk. Heideggerův pokus o metafyziku života*. Červený Kostelec, Pavel Mervart 2024, s. 28–29).

55 Vácha, J., *Meze darwinismu*, c.d., s. 230.

56 Vácha, J., *Meze darwinismu*. 2. přepracované vydání. Brno, Masarykova univerzita 2024.

lečen a zastavuje se na jednotlivých zastaveních křížové cesty, pak ho s pravděpodobností hraničící s jistotou vede vědomí toho, že dnes je svátek.

Jsem tedy přesvědčen, že prožívání lze zachytit pohledem 3. osoby, jakkoliv se jedná o jinou situaci než prožívání v 1. osobě. Platí ovšem obecně, že popis jevu je něco jiného než fenomén samý: stejně jako označení nějaké fyzické věci není totožné s danou věcí samou, je referování o emoci něco jiného než její tělesné prožívání. Právě tato skutečnost nám umožňuje od vlastního prožívání v 1. osobě odhlédnout, vidět sama sebe jako „věc mezi věcmi“, jak by řekl Plessner.<sup>57</sup> Uvažování ve 3. osobě může mnoho věcí zakrývat, ale zároveň je velkým (můžeme klidně říci: evolučním) výdobytkem člověka. Vrátili se k minulému příkladu: „svátečnost“, kterou zažívají účastníci procesí, jsem schopen vystihnout i tehdy, jestliže sám nejsem křesťanem, a prostřednictvím svědectví či reportáže ji mohu předat i těm, kdo se pouti vůbec neúčastnili.

Je to tedy spojitost mezi myšlenkou či prožitkem na straně jedné a expresivitou skrze výraz či chování na straně druhé, která je klíčem k přemostění duality mysli a těla. Bez ohledávání této spojitosti se ocitáme v pasti karzeziánského dualismu. Neproniknutelnost zvířecí niternosti demonstrována na případu „jaké je to být netopýrem“ je transpozicí přesvědčení o bytostně soukromém prožívání mysli, která se pak zdá skrytá kdesi uvnitř za oponou těla, a tím pádem zcela neprůzračná směrem k vnějšímu okolí. Stručně řečeno: v naladění, kdy své prožívání považuji za jedinečné, není možné vědět, jaké je to být netopýrem, stejně tak ovšem není možné prožít, jaké je to být třeba Thomasem Nagelem. Problém porozumění prožívání druhého se v Nagelově stati schoval za otázku pochopení prožívání příslušníků jiných druhů.

Problém nahlédnutí do prožívání jiných myslí skutečně nemá jen svou mezi-druhovou komponentu, týká se i vnitro-druhové situace. Pro běžného člověka je nemožné zjistit, jaké je to být hluchoslepým člověkem, stejně tak od narození hluchý a slepý nikdy nepozná prožitek písně a rozkvetlé louky. Přesto je ovšem schopen na těchto prožitcích nějak participovat, jestliže se skrze jazyk podílí na obývání intersubjektivního světa, kde tyto zážitky existují, jak ukazuje dílo hluchoslepe autorky Helen Kellerové. Z druhé strany je nutné konstatovat, že s úplnou jistotou nelze nic říci ani o mysli vlastní, což se naplno ukázalo po Freudově vyzdvihnutí významu nevědomí.<sup>58</sup>

Po úvahách na úrovni ontologie se přesunu k epistemologickému aspektu otázky, jak je možné se něco dovědět o prožívání netopýra. V okamžiku, kdy je člověk schopen s využitím přístrojů modelovat prostor podobně jako

57 Srov. Vydrová, J., Telesnost' ako excentrická pozicionalita v antropológii a filozofii biológie Helmuta Plessnera. *Filozofia*, 76, 2021, č. 7, s. 487–498.

58 Za tyto úvahy vděčím četným debatám s Matějem Pudilem.

netopýr (např. přibližně stanovit, které předměty nebo druhy hmyzu jsou pro něj detekovatelné), se ještě nedostává na úroveň jeho prožívání: stále si netroufáme říci, *jaké* je to být netopýrem. Platí ale, že jak fyzikální fenomén echolokace, tak jeho zkušenostní komponenta se odvozují od tělesnosti netopýřího jedince. Jelikož niternost zahrnuje vztah ke světu i prožívání jako nerozborný celek, prozkoumáváním fenoménu echolokace poznáváme kontury světa, ve kterém se netopýří prožívání formuje. „Objektivní přístup k subjektivnímu“ musí podle mého názoru spočívat v sepětí fyzikálně orientované empirie a fenomenologického důrazu na porozumění cizí subjektivitě jako tělesně zakotveného prožívání. Mechanické porozumění echolokaci a tajemství vnitřního prožitku netopýra za letu jsou tak dvěma fenomény na spojitě škále.

V případě studia odlišných organických žitých světů se přibližujeme zkušenosti cizího života tím, že pozorujeme jeho projevy, analyzujeme analogie s vlastním chápáním prostoru a rozumově si uvědomujeme odlišnosti nutně vyplývající z jiného tělesného rozvrhu: svou roli zde hraje i jistá míra imaginace. Uzavřu tyto úvahy poukazem na druh pohybu a zkušenosti, který byl pro člověka po většinu doby jeho existence pouhým snem. Žážitek letu nemůže mít bez pomoci techniky žádný člověk, ale bylo to právě pozorování ptáků (či netopýřů), co mu dalo představu letu a snění o jejím uskutečnění. Co bylo původně jen imaginací, bylo později přeměněno v technickou možnost pohybu vzduchem, která nám *částečně* umožňuje nahlédnout, jaké je to být létajícím obratlovcem. Nagelovský přístup k poznávání zvířecí mysli naopak snadno degraduje do polohy „všechno nebo nic“: buď můžeme mluvit o prožívání netopýra s apodiktickou jistotou (ideál vědy jako průzračného popisu dějů ze stanoviska 3. osoby), nebo je nám svět jeho mysli nadobro uzavřen (což je negativní odraz iluze o zřejmosti vlastního prožívání ze stanoviska 1. osoby).

Nagel má ovšem pravdu v tom, že nikdy nemůžeme *přesně* vědět, jaké je to být netopýrem. Potíž je však v tom, že nemůžeme přesně vědět ani to, jaké je to být našim nejbližším evolučním příbuzným, totiž šimpanzem. Nemůžeme ani vědět, jaké je to být našim nejbližším zvířecím známým, psem nebo kočkou: přesto však s nimi žijeme ve společných domácnostech, do kterých si je pořizujeme proto, že si s nimi celkem dobře rozumíme.<sup>59</sup> Problém poznání Umweltu jiných druhů má totiž nejen svou fyziologicko-smyslovou, ale též sociálně-komunikační komponentu. Netopýři, stejně jako nám bližší savci mají své prožívání svázáno s reprodukčním cyklem, vztahy ve skupi-

59 Právě jen určitá míra sdílení prožitků (třeba potěšení z tělesného kontaktu, nikoliv však účast na slovních přestřelkách) je důvodem, proč je často jednodušší spoluzít si se zvířetem než s člověkem.

ně, lovem a obranou.<sup>60</sup> Na kvalitu jejich prožívání můžeme usuzovat z jejich expresivity: zde se však již dotýkám obsahu následujícího oddílu, kde se řeší porozumění morfologické stránce organismu jako významuplného jevu.<sup>61</sup>

## 5. K čemu jsou tygroví jeho pruhy: morfologie mezi jevy a teorií

Obě Neubauerovy interpretační figury (3. oddíl) lze uplatnit při kritickém biosémiotickém pohledu na problém vnějšího habitu živých bytostí, zahrnujícího i fenomén mimikry. Jak je zřejmé z Komárkovy monografie *Mimikry a příbuzné jevy* (což je patrně, mezinárodně vzato, nejkompaktnější publikace na dané téma), ve výkladu vzhledu živých bytostí se uplatňuje celá řada protichůdných teorií, které mají i svou kulturně-historickou komponentu (tradice národních biologických škol před druhou světovou válkou).<sup>62</sup> Tradici se jedná o oblast, kde důležitá svědectví pořizují přírodovědci v terénu, ať už amatéři nebo profesionálové. Co se týče popisu zbarvení, přírodovědec spoléhá na svůj zrak, který může být veden jeho předchozími terénními zkušenostmi, stejně jako typizovanými zobrazeními druhu, který pozoruje: výrazně se zde uplatňuje Neubauerova první figura. Mnohem větší interpretační volnost ovšem nastává, jakmile si přírodovědec položí otázku po možných způsobech, kterými se jedinec zkoumaného druhu jeví ostatním organismům v rámci sítě ekologických a etologických vztahů (hledisko Umweltu). Zde se navíc silně uplatňuje teoretické východisko, které je sice možné uzávorkovat při setkání s živou bytostí, nikoliv však při výkladu

60 Pěknou ilustraci najdeme u rodu *Epomorphus* (biologicky vzato nejde o netopýry, ale sesterskou skupinu kaloňů). Sociální hierarchie samců je zde vyjádřena skrze produkci zlatavého sekretu žlázami umístěnými na ramenou tohoto letouna, které jsou kryty „výložkovou“ srstí. Při vzájemných střetech samci tyto výložky výhružně naježí: paralela s podobností důstojnických epolet dala rodu i anglický název: *epauletted bat*. Viz Horáček, I., *Létající savci*. Praha, Academia 1986, s. 102.

61 Stojí za to podotknout, že řadu postřehů k Nagelově stati lze naleznout i v díle Z. Neubaera. Anonymní recenzent *Filosofického časopisu* mě upozornil na závěr nepublikovaného textu *Stanovená Skutečnost a Stvořena Skutečnost, Písmo, Počty, Pořadí versus Příroda a Podoba* (handout k Neubauerově přednášce na Letní filosofické škole, Sázava 2003), kde se Neubauer pozastavuje nad nagelovským hledáním kválií netopýřího prožívání. To přirovnává ke snaze „stát se netopýřem“ ve smyslu prožívat svět jako netopýř, což považuje za člověku nedostupnou zkušenost. Podle něj však nejde o to chápat, jak (netopýřovi) „znějí ty které ozvěny jeho „sonaru“, nýbrž o to pochopit, jak skrze to, co sdělují a obnášejí, netopýř chápe svět, který obývá, a tím i sama sebe“. Možnost porozumění světu netopýra se zakládá v tom, že člověk a netopýř sdílí savčí přirozenost („náтуру“), kladení významů ve světě obou těchto druhů se tak odvíjí od sdíleného „placentálního postoje k životu“. Z českých autorů poukazuje na Nagelův antropocentrický předsudek nejnověji: Hadravová, T., *De-humanize! Reflections on Psychological and Ethical Limits of More-than-human Aesthetics*. *The Slovak Journal of Aesthetics*, 14, 2025, č. 2., s. 189-203.

62 Komárek, S., *Mimikry a příbuzné jevy. Dějiny poznávání a výkladu vnějšího vzhledu živých organismů*. Praha, Academia 2016.

významu jejího zbarvení. Jakkoliv se tedy zbarvení jako jev dává v jistých mezích, jeho výklad je vždy zatížen blíže neomezeným konfliktem interpretací podle Neubauerovy druhé figury. Tuto situaci budu nyní blíže ilustrovat na příkladu tygřího zbarvení, způsobů jeho vnímání ze strany různých druhů a konfliktu různých teoretických rámců snažících se vysvětlit význam tohoto zbarvení.

V kapitole 2.5.1 své monografie o Portmannovi jsem se snažil ukázat, že vlastnosti živého tvaru nepatří do kategorií ani primárních, ani sekundárních kvalit, ale někam mezi.<sup>63</sup> Přesvědčujeme se o nich (i) skrze smysly, mezi kterými má v případě člověka prioritu zrak, (ii) skrze rozum, tedy vlastně stanovením významu tvaru v nějakém systému deskripce.<sup>64</sup> Pěkně to lze vidět na podrobném Portmannově výkladu tygřího zbarvení, které ani přes všechnu barvitost nedosahuje přímého účinku na lidskou vizualitu: složitý vzor tygří hlavy je lépe uchopitelný náčrtem než výčtem znaků (viz bod i). Význam znaků zachycených náčrtem je dán v tomto případě obecným konstatováním, že anteriorní pól obratlovců je spojen s (vizuální) komunikací (viz bod ii). Portmann se zde přitom snaží o to, aby se stejný jev (výrazně vzorovaná tygří hlava) mohl uplatnit jak v antropomorfním hodnocení (majestátní zjev), tak v systému orientovaném na samotné tygry (zdůraznění důležitých smyslových orgánů). Podobné momenty zakládají přesvědčivost goetheánské tradice morfologie, zároveň ovšem představují podstatné omezení její aplikovatelnosti, jak ukáží v dalším odstavci.<sup>65</sup>

Portmann se při úvahách o formální hodnotě organických tvarů zdá být příliš často veden otázkou typu „jaký význam mají tygří pruhy“ (estetický přístup), namísto toho, aby se věnoval otázce „jaký význam přikládají tygřím pruhům různé druhy organismů“ (uexküllovský přístup).<sup>66</sup> Postřeh o komplexním utváření anteriorního pólu obratlovců provazuje smyslový svět člo-

63 Jaroš, F., *Portmannova filosofická biologie a antropologie*, c.d.

64 Darwinisté uvažují o ukotvení významu skrze adaptivní funkci. Pro naprostou většinu z nich je tím problém významu zatlačen do pozadí, neboť epistemologický problém významu je nahrazen ontologickým převedením formy na funkci. Jestliže je systém navíc zachycen kauzálně, a pokud možno fyzikalisticky, dosahuje darwinista přesvědčení o přírodovědecké objektivitě.

65 Markus Wild nicméně upozorňuje, že Portmannovo zkoumání organických forem se vyhnulo metafyzickým nástrahám goetheánské biologie, ke kterým patřilo například hledání prafenomenů (*Urphänomene*). Viz Wild, M., Portmann, Goethe and Modern Biology: Two and a Half Ways of Looking at Nature. In: Jaroš, F. – Klouda, J. (eds.), *Adolf Portmann: A Thinker of Self-expressive Life*, c.d., s. 145–158.

66 Interpretů je potenciálně tolik, kolik je jedinců, kteří vstupují s organismem do ekologických vztahů, přičemž příslušníci různých druhů mohou ten samý znak číst velmi různým způsobem. Darwinisté tuto skutečnost modelují jako souhrn selekčních tlaků působících na nositele studovaného znaku, který se v jejich důsledku může změnit. Uexküll a Portmann jsou oproti tomu přesvědčeni, že tělesně-morfologické ukotvení znaku je stejně důležité jako vztahy, do kterých nositel vstupuje skrze interpretace významu znaku.

věka a tygra, nevede ovšem k teoretickému rozvrstvení problému hodnocení živého tvaru založenému na reflexi, že stejný jev se může velmi různě jevit různým účastníkům přírodního dramatu. Goetheánská tradice morfologické citlivosti zde musí být rozšířena o biosémiotickou kritičnost. Bod (ii) se tak proměňuje skrze potřebu zaujmutí hlediska různých organismálních druhů, což je akt primárně racionální povahy, jakkoliv zde hraje důležitou roli soupodstatnost hlediska první osoby spojená rovněž s možnostmi vcitování (blíže 4. oddíl o problému netopýřího Umweltu). Systémem deskripce se stává analýza ekologicko-etologického vztahu mezi nositelem morfologické struktury a jejím příjemcem. Oproti darwinistickému konceptu adaptace je zde kladen důraz na interpretativní neukotvenost významu morfologické struktury. Ta se zakládá ve dvojím momentu: (iia) druhové specifitě vztahů, do kterých vstupuje stejná morfologická struktura (pluralitě Umweltů na straně příjemce), (iib) pluralitě interpretací na straně různých biologů v závislosti na jejich teoretickém zázemí.

Vzájemnou provázanost bodů (i), (iia) a (iib) ukáží v následujících odstavcích. Předtím se však ještě jednou vrátím k teoretické inovaci, kterou předchodí analýza přinesla. Především již není možné říci, že jevová biologie pojednává organickou formu bez provázanosti s vjemem biologa, jak se zdálo na základě Nitscheho kritiky (organická forma jako zjev, nikoliv jev). Znalost organické formy se spolu-konstituuje v lidských smyslech (bod i) a názoru napojeném na teorii (bod ii), přičemž přílišný akcent na vizuální vjem člověka může degradovat v naivitu goetheánské biologie, zatímco postulovaná identita formy a funkce vede ke sterilitě panadaptacionismu. Na první pohled se může zdát, že výsostně neantropocentrické hledisko Umweltu vede ke snaze o objektivní (a tudíž nefenomenologický) systém deskripce. Ovšem prizma Umweltu jako „žitého světa“ zvířete, se kterým se člověk seznamuje *také* skrze vlastní zkušenost, odkazuje na skutečnost, že zohlednění eko-etologického rámce jevení je při zachování biosémiotické kritičnosti povýtce interpretativní (a s fenomenologií související) přístup. Jiné pojetí adresování je zde spojeno s uexküllovským přístupem k bodu (ii): adresnost v této nové interpretaci znamená přiřazení významu morfologické struktury v rámci Umweltu nějakého druhu (viz bod iia), přičemž fixnost tohoto významu není dána jen stabilitou zkoumaného semiotického vztahu nositele a příjemce, ale též teoretickou přesvědčivostí systému deskripce, která vposledu zpochybňuje relevanci konkurenčních interpretací (viz bod iib).

Ve svém popisu tygřího vzhledu Portmann konstatuje, že zbarvení tygra vzbuzuje působivý dojem jako celek. Morfolog nicméně vždy výrazněji zaměřuje svou pozornost hlavně na nějakou část těla a při jejím popisu klade důraz jen na určité prvky (bod i). Portmann se zaměřuje na skutečnost, že na tygří hlavě uši a oči vystupují jako reliéf, což spojuje s významem anteriorního pólu těla pro vnitrodruhovou komunikaci. Nechává ovšem stranou zbarvení zadní strany uší: to se naopak stane tématem pro Hingstona, který kontrast bílé skvrny proti tmavému pozadí interpretuje jako falešné oko.<sup>67</sup> Jak uvidíme, pruhovanost trupu a nohou je jinými biology spojována s obtížností rozeznat kontury tygra. Morfologický popis je tedy již na úrovni vztahu popisované tělesné formy a smyslů biologa podmíněn určitým výběrovým efektem.<sup>68</sup>

Podstatně větší interpretační volnost nastává v okamžiku, kdy se biologové snaží interpretovat význam zbarvení tygra pro příslušníky jiných druhů, stejně jako podobu vnitrodruhových interakcí (bod iia). Zohlednění ekologických a etologických vztahů je obtížné nejen kvůli jejich spletité bohatosti, ale též kvůli tomu, že do hry vstupují smysly jednotlivých aktérů dramatu. Tygří pruhy patrně vystupují rozdílným způsobem v žitém světě jiného tygra, jelena (hlavní tygří kořisti např. v Indii) a člověka, jejich význam je tedy vždy nutné odvozovat od příslušného *Umweltu*. Fenomenologické hledisko se zde uplatňuje velmi silně: biolog v terénu odvozuje způsob vnímání ze strany jiných živých bytostí v souvislosti s dějem, kterého byl svědkem. Klíčová je třeba okolnost, jakou část tygra (hlavu, boky, nohy) má šanci jelen zahlédnout těsně předtím, než šelma vyrazí do útoku. Biolog může sledovat tělesnou orientaci obou aktérů lovu nebo sledovat směr větru, který nese pach: na základě opakovaných zkušeností pak může rozhodnout, jestli má pro jelena v této souvislosti větší význam optické nebo olfaktorické vnímání.

Standardní vědecké vysvětlení funkce tygřích pruhů jim přiděluje adaptivně-kryptickou funkci vzhledem ke zraku jejich kořisti, přičemž se vyskytuje několik verzí, jak toto zbarvení svému nositeli pomáhá uniknout pozornosti pronásledovaného (bod iib). Často se po vzoru Wallaceho předpokládá,

67 Hingston nepíše o tom, zda je případným narušitelem jiný tygr či člověk. Viz Hingston, R. W. G., *The Meaning of Animal Colour and Adornment*. London, Edward Arnold 1933, s. 123.

68 Na stejnou problematiku v souvislosti s hledáním významu vzhledu ptačích druhů upozornil Roman Figura. „Marnost [snahy po vysvětlení jakéhokoliv znaku pomocí jeho jasné úlohy v přírodním či pohlavním výběru – F.J.] je podle mě způsobena už samotným vymezením znaků. Tyto totiž povstávají až po interakci dané *podoby* s lidským pozorovatelem, který je teprve definuje. V této hermeneutické činnosti je pochopitelně mnoho příležitostí pro kreativní i zavádějící interpretace.“ Viz Figura, R., *Ptačí podoby a podobnosti*, c.d., s. 134–135; kurzíva v originále.

že složitý pruhovaný vzor slouží k rozostření tělesných kontur: jeho nositel je těžko k rozeznání od travnaté či keřové vegetace, v níž se skrývá.<sup>69</sup>

O adaptivní funkci tygřího zbarvení byl přesvědčen i major britské armády a přírodovědec Hingston, který se ovšem zaměřil na jinou morfologickou strukturu a jinou behaviorální situaci než ostatní biologové. V souladu se svým obecným přesvědčením četl tygří zbarvení prizmatem agonických vztahů mezi zvířaty v přírodě (zde i dále se propojují body iia a iib). Podle Hingstona spící tygr stáčí své uši dopředu, čímž odhaluje výraznou bílou skvrnu na zadní straně uší, která dostává v očích případného nepřítele roli pozorného, nemrkajícího oka. Tím se zakrývá fakt, že zvíře spí, a narušitel je odrazován od toho, aby tygra překvapil.<sup>70</sup>

Lze ovšem nalézt také výklad odvíjející se od přesvědčení, že nezvyklá výraznost tygřího zbarvení není jen výsledkem stanoviska naivního lidského pozorovatele, ale je i významnou součástí optických vjemů rovněž na straně samotných tygrů. Darwin byl kritický k Wallaceho výkladu a připisoval tygřím pruhům význam v pohlavním výběru.<sup>71</sup> Ortolani a Caro, stejně jako v případě ostatních kočkovitých šelem, zase soudí, že zbarvení ocasu a hlavy (včetně bílé skvrny na zadní straně uší) hraje roli ve vnitrodruhové komunikaci.<sup>72</sup>

Portmannovo přesvědčení o autonomním významu zvířecího vzhledu, který teprve sekundárně vstupuje do smyslu ostatních, by bylo posíleno v případě, že bychom tygří zbarvení museli ve většině interakcí hodnotit jako neadresné. Zatímco role zraku při pohlavním výběru kočkovitých šelem je svrchovaně neznámá, hypotetickou kryptickou funkci tygřího zbarvení lze testovat rozbořením interakcí mezi tygrem-lovcem a jelenem-kořistí. Perry upozorňuje, že lovecká aktivita tygra probíhá především za soumraku a v noci, kdy většina zvířat vnímá odstíny pouze monochromaticky. Jeleni tak vnímají mnohem spíše pohyb predátora, k čemuž jim kromě zraku slouží i sluch; jindy útočníka prozradí jeho pach.<sup>73</sup> Toto vše je doménou zkoumání jevové biologie skrze prostředky uexküllovské fenomenologie, která porozumění žitému světu jiných druhů zakládá na součinnosti perspektiv 1. a 3. osoby.

69 Wallace, A. R., *Mimicry, and Other Protective Resemblances among Animals*. In: *týž, Contributions to the Theory of Natural Selection. A Series of Essays*. London, Macmillan 1870, s. 45–129.

70 Hingston nepíše o tom, zda je případným narušitelem jiný tygr či člověk. Viz Hingston, R. W. G., *The Meaning of Animal Colour and Adornment*, c.d., s. 123.

71 Darwin, Ch., *The Descent of Man, and Selection in Relation to Sex*. London, John Murray 1871, s. 302.

72 Ortolani, A. – Caro, T., *The Adaptive Significance of Color Patterns in Carnivores: Phylogenetic Tests of Classic Hypotheses*. In: Gittleman, J. L. (ed.), *Carnivore Behavior, Ecology, and Evolution*. Ithaca, Comstock Press 1996, s. 132–188.

73 Perry, R., *The World of the Tiger*. New York, Atheneum 1965, s. 99.

## 6. Závěr: organismus jako subjekt a objekt

V tomto článku bylo mým záměrem přesvědčit čtenáře, že biologie se ve svých zkoumáních nikdy nemůže plně obejít bez perspektivy 1. osoby. Důvodem je skutečnost, že organismus se k okolnímu světu staví jako akter nadaný subjektivitou, který aktivně interpretuje své okolí, mění vlastní tvar a snaží se o reprodukci. Hledisko 1. osoby u organismů fylogeneticky vzdálených člověku je ovšem velmi rozdílné od toho, co v případě člověka nazýváme vědomím. Ke zkoumání aktérství jako možnosti interpretace významu v mimolidském světě podstatně přispěli Jakob von Uexküll a Adolf Portmann, jejichž myšlení se stalo důležitou inspirací pro moderní biosémiotiku. Zatímco Uexküllův pojem *Umweltu* je často kritizován za přílišnou poplatnost kantovské filosofii, která ústí v modelování zvířecích „žitých světů“ jako jakýchsi oddělených monád, Portmann zvířecí i lidskou subjektivitu konstituuje v souvislosti s expresivitou živého. Podobně jako M. Merleau-Ponty i Portmann zdůrazňuje tělesný základ zvířecí subjektivity, skrze něž jsou organismy zasazeny do společného světa, ve kterém spolu interagují a smysluplně komunikují.<sup>74</sup>

Stanovisko 1. osoby vycházející z organismální perspektivy ovšem nemůže nahradit standardní cestu biologického zkoumání, která k přírodním dějům přistupuje jako ke kauzálním vztahům. Pro důležitost hlediska 3. osoby mluví ostatně úspěchy moderní buněčné a molekulární experimentální biologie. Rozdílné epistemologické zakotvení obou cest biologie nachází svůj odraz i v rozdílném jazyce, který používá fenomenologická a analytická tradice filosofického zkoumání. Skrze biosémiotický kriticismus jsem se na pozadí rozboru Nagelovy stati „Jaké je to být netopýrem?“ pokusil ukázat, jak prizma niternosti spojuje stanoviska 1. a 3. osoby jako vzájemně se doplňující, nikoliv nutně protichůdné perspektivy. S fenomenologickými problémy se rovněž setkáváme při zkoumání významu vnějších podob organismů, jak jsem ukázal v případové studii poukazující na problém hodnocení zbarvení tygra jako adaptace.

74 Srov. Jaroš, F., *Současné teorie sociálního rozumění na pozadí sporu o antropologickou diferenci. Teorie vědy*, 40, 2018, č. 1, s. 19–21. Merleau-Ponty dílo švýcarského výzkumníka slušně znal, o čemž svědčí opakované odkazy na Portmannovu biologii v přednáškách o přírodě na Collège de France (1956–1960): viz Merleau-Ponty, M., *Nature. Course Notes from the Collège de France*. Evaston, Northwestern University Press 2003. Zde byl poprvé použit termín *interanimality*, který představu separovaných živých bytostí nahrazuje ontologií, která vyzdvihuje jejich vzájemnou propojenost. S ohledem na Merleau-Pontyho koncept neviditelnosti poznamenávám, že mohl být vzdáleně inspirován Portmannovou formulací neadresného jevu, která byla poprvé publikována patrně v: Portmann, A., *Unterwegs zu einem neuen Bild vom Organismus*. In: Gebser, J. (Hrsg.), *Die Welt in neuer Sicht*. München, Barth 1957, s. 24–46.

Jak člověk-biolog, tak organismus-aktér jsou schopni plurality interpretací ve světě tvořeném nepřeborným množstvím živých forem. Nejvlastnější náplní jevové biologie a biosémiotiky je tuto pluralitu poznávat a pěstovat. Je to jeden ze způsobů, jak k sobě znovu přiblížit hlediska a metody přírodních a humanitních věd. Jde nakonec o to ukázat, že evoluce je také sociologií živých společenstev a pochopení dynamiky vědy je nemožné bez pochopení jejích protagonistů jako aktivních tvůrců. Řečeno slovy Horského a Markoše: „biosémiotika vrací do evoluce života organismy s jejich niterností (v níž se mohou odehrávat procesy sémioze) a historická antropologie vrací do dějin člověka coby aktéra s jeho niterností.“<sup>75</sup>

---

75 Horský, J. – Markoš, A., *Pohyby semen a tvarů. Vyprávění v dějepisectví a evoluční biologii*, c.d., s. 490. Tímto nechci tvrdit, že není žádný ontologický rozdíl mezi mimolidskými organismy a člověkem, zkoumání antropologické diference ovšem překračuje výměr tohoto článku. O rozdílů mezi „žitým světem“ (*Umwelt*) zvířete a „světem“ (*Welt*) člověka v tradici filosofické antropologie a fenomenologie viz Pudil, M., *Man in Relation to the World: Umwelt–Welt Transition*. *Biosemiotics*, 17, 2024, No. 2, s. 297–317.